

**MEVLANA DÜŞÜNÇESİNDEKİ ZITLARIN UYUMUNUN BATI
DÜŞÜNÇESİNDEKİ DİYALEKTİKLE KARŞILAŞTIRILMASI***

Tuncay İMAMOĞLU**

Özet

İnsanın sürekli bir çatışma hali içinde yaşadığı bilinen bir gerçektir. Bu çatışma halinin, bir başka ifadeyle bu iç mücadelenin, insanı ya iyiliğe, güzelliğe, ya da kötülük ve kayba götüreceği birçok düşünür tarafından dillendirilmiştir. Mevlana, bir iç hesaplaşmadan geçmeyen insanın olgunlaşamayacağını belirtmektedir. O bunu çok meşhur olan üç kelimedede ifade etmiştir: Hamdım, piştim, yandım. Biz tebliğimizde bu çatışmayı, Mevlana ve Batı Düşüncesindeki yansımalarıyla değerlendirmeye çalışacağız. Makalemizde bu konu ayrıntılı bir şekilde değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Mevlana, diyalektik, Batı düşüncesi, iç çatışma

**The Adaptation of Opposites in the Thought of Mevlana and the
Comparison of This Thought with Dialectics in Western Thought**

Abstract

A known fact that human beings live in a state of constant conflict. According to the many thinkers, the state of the conflict, in other words, this internal struggle will lead people to goodness, beauty, or loss, evil. Mevlana refers that people cannot be ripe without this internal struggle. He stated that it was very famous in three words: immature, alt, burned. We will evaluate this conflict with the reflections the thought of Mevlana and Western Thought. In our paper this issue will be considered in detail.

Key Words: Mevlana, dialectics, Western thought, internal struggle

* Bu yazı 22-24 Mayıs 2013 tarihinde Van'da yapılan Uluslararası Mesnevi sempozyumunda bildiri olarak sunulmuştur.

** Prof. Dr. Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Felsefesi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi (e-posta: t.imamoglu@atauni.edu.tr)

Zıtların doğada sergiledikleri oluş ve bozuluş sorunu Antik Yunandan bu yana üzerinde çokça durulan ve çeşitli şekillerde ele alınıp tartışılan konulardan biridir. Zıtların çatışması ve bu çatışma sonucunda ortaya çıkan uyum ya da oluş diyalektik olarak isimlendirilmektedir. Biz bu tebliğimizde Mevlana düşüncesindeki zıtların uyumunu bir başka ifadeyle onun diyalektiğini ortaya koyduktan sonra, bu anlayışı Batı düşüncesindeki diyalektikle karşılaştırmaya çalışacağız.

Mevlana düşüncesinde insan ve evrende olmak üzere iki tür oluş ve bozuluşun, bir başka ifadeyle iki tür diyalektiğin var olduğunu söyleyebiliriz. Şimdi bunları sırasıyla değerlendirmeye çalışalım.

İnsanın sürekli bir çatışma hali içinde yaşadığı düşünce tarihinde birçok filozof ve düşünür tarafından dillendirilmiştir. İnsanda var olan bu çatışma onu ya iyiliğe ve güzelliğe ya da kötülük ve çirkinliğe götürmektedir. Bunun içindir ki Mevlana bir iç hesaplaşmadan geçmeyen insanın hamlık noktasında kalacağını bu durumdan kurtulmanın ise bu iç hesaplaşmayla sağlanacağını ileri sürmektedir. Mevlana'nın "hamdım, piştim, yandım" şeklindeki ifadeleri bunun en güzel göstergesidir. Mevlana'da hamlıktan pişme noktasına ulaşma, insanın iç çekişmeler karşısında aldığı tavırla alakalıdır.

Bilindiği gibi Mevlana düşüncesinde insan bedeni hava, su, toprak ve ateş olmak üzere dört unsurdan meydana gelmiştir. Bu dört unsurun yanında insan aynı zamanda ruh da taşıyan bir varlıktır. İnsanın var oluşu ve hayatın idamesi bu dört unsurun bir aradalığı ile bir başka ifadeyle söyleyecek olursak bu zıtların uyumuyla mümkündür. İnsan bedenini oluşturan bu zıtlar sürekli olarak kendi asıllarına dönmek için çaba sarfedip dururlar. Mevlana bunu şu ifadeleriyle ortaya koymaktadır:

Toprak, bedeninin toprağına "dön geri, canı bırak, toz gibi bize gel. Sen bizim cinsimizdensin, bedenden, o rutubetli yurttan kurtulup bize gelmen daha doğru" der.

Beden de “Doğru...Ben de senin gibi ayrılıktan perişanım, fakat ayağım bağlı” diye cevap verir.

Sular, “Ey yaşlı, gurbetten gel, bize ulaş” diye bedenin yaşlılığını aramakta;

Esir, “Sen ateştensin..aslına ulaşma yolunu tut” diye bedenin hararetini çağırıp durmaktadır.¹

Yukarıda alıntıladığımız bu beyitler insanda var olan iç çekişmeyi çok net olarak ifade etmektedir. Mevlana’ya göre, unsurların ipsiz, halatsız bu çekişleri yüzünden bedende yetmiş iki türlü illet bulunmaktadır. İlet, unsurlar birbirlerini bıraksınlar diye bedeni koparıp dağıtmak üzere gelir. Bu unsurların “ayakları bağlı dört kuş” olduğunu ifade eden Mevlana, bu bağların da ölüm, hastalık ve illet tarafından çözüleceği kanaatinde. Mevlana’ya göre, birbirlerine bağlı olan ayaklar çözüldü mü her unsur kuşu, hemencecik uçuverir. Bu asıllarla ferilerin birbirlerini çekişi yüzünden Mevlana, her an bedenimizde bir illetin ortaya çıktığını ileri sürmektedir. Ona göre, kuşa benzeyen her cüz kendi aslına dönmesi için bu uyumu bozup yırtmak istemektedir. Bu iç yırtılma, zıtlasma ve sıçramalar, bedenin doğası gereğidir. Yukarıdaki ifadelerden de anlaşılacağı gibi, Mevlana, insanda var olan bu dört zıt unsurun ayrışması sonucunda hastalık ya da ölümün geleceğini söylemektedir. Öyleyse bu dört unsuru bir arada tutan etmen nedir? Mevlana bunun Tanrı olduğunu ifade eder. Ona göre, İnsanda bulunan bu dört unsur Tanrı’nın onları birbirlerine bağlamasının bir sonucudur. Bu ayak bağlarını Tanrı çözünce de zıtlar birbirinden ayrılmakta ve insan hayatı son bulmaktadır².

Görülüyor ki Mevlana, materyalist yaklaşımın aksine diyalektiğe fizik ötesi kavramlarla yenilik getirip zıtların bir aradalığını ve onların ayrışmasını üstün otoritenin hükmüne bağlamaktadır.³ İnsan bedenindeki zıtlar kendi

¹ Mevlana, *Mesnevi III*, çev. Veled İzbudak, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1988, s.361-362.

² Mevlana, *Mesnevi III*, s.362.

³ Ali Bulaç, *Postmodern Kaosta Kible Arayışı*, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 2012, 144.

asıllarına dönmek için çırpınıp dururken Mevlana, Tanrı'nın hikmetinin bu aceleye mani olduğunu belirtmektedir. Ayrılmak için acele edip duran bu cüzlere Tanrı “Ey cüzler, daha ecel gelip görünmedi. Ecelden önce kanat çırpmanızda bir fayda yok”⁴ diyerek cevap vermektedir.

Diyebiliriz ki, bedendeki cüzlerin bu diyalektiği, onların daha önce ayrıldıkları unsurlara dönme çabasından başka bir şey değildir. Bu dört unsurun yöneldiği, ulaşmak istediği hedef alt katmanlardır yani maddeye yöneliktir. Oysa insanın bir de ruh boyutu vardır ki, Mevlana ruhun kendisindeki diyalektiğin, toprak olan maddi bedenle kendi arasında olduğunu ifade etmektedir. Mevlana'ya göre ruh, saf, latif ve duru olduğu için onun yönelimi alt katmanlara değil üste doğrudur. Ruhun çekişmesi, bedene ait arzu, istek ve eğilimler arasından sıyrılma çabasından başka bir şey değildir. Onun temel hedef ve gayesi Allah'a yönelmektir. Mevlana buna şu ifadeleriyle işaret etmektedir:

“Her cüzü kendi aslına arkadaş olmayı diler ve ararsa ayrılıkta kalan bu garip canın hali ne olur. Var, sen kıyas et!” Can der ki: “Ey benim şu yeryüzüne mensup cüzlerim benim garipliğim sizin garipliğinizden daha acı..ben, arşa mensubum.”

“Tenin meyli, yeşilliğe, akar suya..çünkü aslı ondan. Canın meyli ise diriliğe, diriye. Çünkü aslı Lamekanın canı! Can, hikmete, bilgilere..ten, bağa, bahçeye, üzümüne meyleder. Can yücelmeye, yükselmeye can atar; ten, kazanca, ota, yiyeceğe, içeceğe!”⁵

Mevlana'ya göre, ruh bedenle zıtlaşıp aslına uygun, kendini bozmadan varlığını sürdürebilirse sonsuz selamete erişir. O bu durumla ilgili şöyle der: “O yücelmenin aşkı, o yücelmenin meyli de canadır. “Tanrı onları sever, onlar da Tanrı'yı”⁶.

⁴ Mevlana, *Mesnevi III*, s.362.

⁵ Mevlana, *Mesnevi III*, s.363.

⁶ Mevlana, *Mesnevi III*, s.363; Mevlana'nın diyalektikle ilgili görüşleri için ayrıca bkz, Ali Bulaç, a.g.e., s.143 vd.

Mevlana'nın insandaki bu çelişki ve uyumu aynı şekilde evrene de yansıttığı görülmektedir. O bunu Mesnevîde çeşitli şekillerde ele alır. Mevlana'ya göre, evrende bulunan yüzbinlerce zıt, zıddını ortadan kaldırmakta ve Tanrı'nın emriyle yeniden varlık âlemine geri dönmektedir. "Her an yokluk âleminden varlık âlemine katar katar yüzbinlerce kervan gelip durmakta" diyen Mevlana, her gece, bütün ruhların, bütün akılların, o uçsuz bucaksız derin denizde batarak yok olduklarını belirtmektedir. Mevlana'ya göre, her sabah vakti, o Tanrı'ya mensup ruhlar ve akıllar, balıklar gibi denizden baş çıkarırlar. Güz mevsiminde o yüzbinlerce dallar, yapraklar; bozguna uğrayıp ölüm denizine giderler. Mevlana, evrende var olan bu oluş ve bozuluşun aynı şekilde insanda da devam ettiğini, onda da her an hazan ve baharın var olduğunu ifade etmektedir.⁷ Bu anlamda o, yoklukta varlığın nasıl olduğunu, zıttın, zıddın içine nasıl girdiğini⁸, Kur'an'a başvurarak ortaya koymaya çalışmaktadır. Mevlana'nın bir anlamda tefsirini yaptığı ayet şudur: "Sen geceyi gündüz, gündüzü de geceye katar bağlarsın ve diriden ölü, ölüden de diri çıkarırsın".(3/Al-i İmran, 27).

Görülüyor ki, Mevlana'nın diyalektiği Kur'an kaynaklıdır. O evrendeki diyalektiğe şu ifadeleriyle çok net bir şekilde dikkat çekmektedir:

"Bir leş bizce kötüdür, pistir ama domuzla köpeğe şekerdir, helvadır. Pisler, şu pisliklerini yapadursunlar, sular da pisleri arıtmaya savaşır. Yılanlar zehir saçar, acılar bizi perişan eder ama Bal arıları, dağlarda, kovanlarda, ağaçlarda baldan şeker ambarları doldurur. Zehirler, tesirlerini yapıp dururlar ama panzehirler de hemen o tesirleri gideriverir. Şu âleme baksan görürsün ki baştanbaşa savaştan ibarettir. Zerre zerreyle adeta dinin kâfirle savaşması gibi savaşır durur. Bir zerre sola doğru uçmaktadır, öbürü sağa doğru gidip arayacağını aramada. Bir zerre yücelere çıkmada, öbürü baş aşağı düşmede. Şöyle durur gibi görünürler ama onların savaşını bu durgunluk âleminde gör. Onların fiili savaşları, gizli savaşlarından ileri

⁷ Mevlana, *Mesnevi I*, s.151.

⁸ Mevlana, *Mesnevi V*, s.85.

gelmededir. Bu aykırılığı gör de o aykırılığı anla. Bizim savaşımız da hakikatte bizden değildir. Sulhumuz da. Her halimiz, Tanrı'nın iki parmağı arasındadır. Tabiat iş ve söz bakımından cüzler arasındaki savaş, pek korkunç bir savaştır. Fakat bu âlem, şu savaşla durmadadır. Unsurlara bak da anla. Dört unsur, dört kuvvetli direktir. Dünyanın tavanı onlarla düz durmada. Her direk, öbürünü kırar. Su direği, ateş direğini yıkar. Halkın yapısı, zıtlar üstüne kurulmuş. Hâsılı biz, zarar bakımından da savaştayız, fayda bakımından da. Ahvalin birbirine aykırı. Tesir dolayısıyla her biri, öbürüne zıt... Kendinde şu müthiş savaşa bak. Başkalarının savaşıyla ne meşgul olup durursun? Meğerki Tanrı, seni bu savaştan çeke de sulh âleminde bir tek renge boyanasın. O âlem, ancak bakidir, mamurdur, başka türlü olmasına imkân yok. Çünkü terkibi, zıt olan şeylerden değil. Bu yok olma, bitme, zıddın zıddını yok etmesinden ileri gelir. Zıt olmadı mı ebedilikten başka bir şey olmaz. O eşsiz örneksiz Tanrı, cennetten zıddı giderdi. Orada güneş de yoktur, zıttı olan zemheri de. Renklerin asılları, renksizliktir..savaşların aslı barışlardır bu gamlarla dolu olan bucağın aslı, o alemdir. Her ayrılığın aslı, buluşmadır".⁹

Görülüyor ki Mevlana, kâinattaki zıtların bir arada bulunuşunu zıtların uyumuyla açıklamakta, bu uyumun bozulup ortadan kalkmasıyla birlikte diyalektiğinde sona ereceğini, diğer âlemde zıtlar bulunmadığı için de orada bir diyalektikten söz edilemeyeceğini ortaya koymaktadır. Kısaca Mevlana, insandaki diyalektiğin ölümle, evrendeki diyalektiğin ise kıyametle sona ereceğini, her türlü zıtlaşma ve çatışmanın bu şekilde nihayete ereceğini ifade etmektedir. Mevlana bu ifadeleriyle âlemi makro kozmos, insanı ise mikro kozmos olarak görmektedir. İnsandaki zıtların dağılmasıyla birlikte hayatının sona ermesi, bir anlamda makro kozmosun da öleceğinin habercisi olarak görülmektedir.

Şimdi Mevlana'nın bu diyalektiğini Batı düşüncesindeki diyalektikle mukayese etmeye çalışalım.

⁹ Mevlana, *Mesnevi VI*, s.6-7.

Bilindiği gibi, oluş ve bozuluşun bir başka ifadeyle diyalektiğin bir felsefe problemi olarak ortaya çıkması Antik Yunan felsefesinin ilk dönemlerinde, özellikle ‘doğa filozofları’ diye adlandırılan düşünürlerin faaliyetleri sonucunda olmuştur. İlkçağ doğa felsefesinde oluş ve bozuluşu düşünce sisteminin merkezine koyan filozof Hareklitos’dur. Hareklitos’a göre, evrende değişmeyen hiçbir şey yoktur. Her şey değişme ve oluşma süreci içerisinde yer alır. Değişmeyen tek şeyin değişim olgusu olduğunu ileri süren Hareklitos bunu şu şekilde ifade etmektedir: “Oluştan başka hiçbir şey görmüyorum. Aldanmayınız! Oluş ve yok olma denizinin herhangi bir yerinde sağlam toprak gördüğünüzü sanıyorsanız, bu, şeylerin kendilerinde değil, sizin kısa görüşünüzdedir. Şeylerin kaskatı bir süresi varmış gibi onlara adlar takıyorsunuz: Ama ikinci kez içine girdiğiniz ırmak bile birinci kez girdiğiniz ırmak değildir.”¹⁰ Çünkü yeni ve daima yeni dalgalar üzerimizden akar. Hayat ve ölüm, uyanıklık ve uyku, birleşme ve ayrılma, oluşma ve bozulma, yaşlı ve genç, ölümlü ve ölümsüz, düz ve eğri, erkek ve dişi, yüksek ve alçak, hatta iyilik ve kötülük bir ve aynı şeydir. Bunların hepsi aynı sürecin türlü şekillerinden başka bir şey değildir. Evren, sürekli olarak çalkalanan bir içki karışımına benzemektedir. Bu değişim değişmeyen bir yasaya göre gerçekleşir ve bu yasa zıtlar arasında bir etkileşimi gerektirir.¹¹

Burada görüldüğü gibi, Hareklitos felsefesinde doğada egemen olan şey durağanlık değil, devingenlik ve değişimdir. Ancak şunun ifade edilmesi gerekir ki, bütün bu sonsuz değişime rağmen nasıl oluyor da evrende devam ve süreklilik görünüşü, bu sürekli değişim ortasında varlık görünüşü

¹⁰ Nietzsche, *Yunanlıların Trajik Çağında Felsefe*, çev. Nusret Hızır, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 1992, s.36; Tuncay İmamoğlu, “Süreklilik ve Değişim Arasında Ahmet Hamdi Tanpınar”, *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, Yıl.1, Sayı.4, Ankara, 2005, s.38.

¹¹ Karl Vorlander, *Felsefe Tarihi*, çev. Mehmet İzzet, Orhan Saadeddin, sadeleştiren, Yüksel Kanar, İz yayıncılık, İstanbul,2004, s.53; Gunnar Skirbekk, NilsGilje, *Felsefe Tarihi*, çev. Emrullah Akbaş, Şule Mutlu, Üniversite Kitabevi, İstanbul (tarihsiz), s.29; Capelle, *Sokrates’ten Önce Felsefe I*, çev. Oğuz Özügül, Kabalcı yay., İstanbul, 1994, s.117-121; Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi*, İstanbul, 1990, s.25-28; Ayrıca bkz, Mehmet Aydın, *Alemden Allah’a*, İstanbul, 2000, s.35-37.

meydana geliyor? Böyle bir soruya Hareklitos'un cevabı şudur: "Karşıt gidişler sayesinde". Zıtlar arasındaki bu etkileşim öyle bir şekilde gerçekleşir ki, bir bütün olarak bakıldığında ortaya uyum çıkar. Kavga, bütün eşyanın sadece hâkimi ve sultanı değil, belki babasıdır da; zıtlık tekliği doğurur. Karşıt olan şeyler birleşerek kurtuluşu sağlar. Hastalık sağlığı, açlık tokluğu, çalışma dinlenmeyi anlamlı yapar. Böylece zıtlıklar dünyası, çok büyük bir ahenk olur. Bu durum yay ile kemanın uyuşmasına benzemektedir.¹²

Hareklitos'un burada ortaya koyduğu düşüncelerle Mevlana'nın düşünceleri arasında herhangi bir farklılık yoktur. Ancak farklılık bu oluş ve bozulmanın arka planındaki etkenin ne olduğu ve yine bu oluş ve bozuluşun nereye kadar devam edeceği konusundadır.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi Mevlana bu oluş ve bozuluşun arka planında Tanrı'nın var olduğunu her şeyin onun iki parmağı arasında gerçekleştiğini söylerken, Hareklitos düşüncesinde bu oluş doğanın tabii bir seyridir. Ve arka planında Mutlak bir gücün olduğunu söylemek mümkün değildir. Mevlana oluş ve bozuluşu Mutlak bir varlığın otoritesine bağlayıp, tinsel bir yaklaşım ortaya koyarken, Hareklitos bunu doğaya indirgeyerek materyalist bir yaklaşım tarzı sergilemektedir.

Diğer farklılık ise şudur. Hareklitos'un bu oluş ve bozuluşu sonsuza kadar sürdürmesi bir çelişki olarak okunmalıdır. Çünkü oluş ve bozuluş var olan bir değişimin göstergeleri olduğuna göre her değişim mutlaka bir başlangıç gerektirmektedir. Bu oluş ve bozuluşun mutlaka bir başlangıç noktası bulunmaktadır. Öyleyse buradan hareketle başlangıcı olanın muhakkak bir sonunun da olması gerektiğini belirtmemiz gerekir. Bu yüzden Hareklitos felsefesinde bu sonluluğun ifade edilmemesi bir tutarsızlık örneğidir. Mevlana ise oluş ve bozuluşun sonuna işaret etmekle bu çelişkiyi aşmaktadır.

Mevlana'nın diyalektiğini Batı düşüncesinde var olan bir başka diyalektikle de karşılaştırarak sözlerime son vermek istiyorum.

¹² Karl Vorlander, a.g.e., s.53-54; Tuncay İmamoğlu, a.g.m., s.39.

Bilindiği gibi, Hareklitos'un bu sonsuz oluş ve bozulmuş anlayışı Batı dünyasındaki döngüsel tarih anlayışlarının da temelini oluşturmaktadır. Döngüsel anlayışa göre, tarih içindeki olaylarıyla birlikte sürekli olarak dönüp durmakta ve bu sonsuza kadar devam etmektedir. Tarih sürekli döngüsel bir şekilde tekerrür edip durmaktadır. Bunun ayrıntılarıyla ortaya konulması bir başka mevzu olacağı için biz burada bunları değerlendirecek değiliz. Ancak bu döngüsel tarih anlayışının 18. Yüzyıl Aydınlanma düşüncesiyle birlikte yerini ilerlemeci tarih anlayışına bıraktığını ve böylece yeni bir diyalektik düşüncenin ortaya çıktığını belirtmemiz gerekir.

18. yüzyılın ortalarına doğru ve özellikle de bu yüzyılın ikinci yarısında tarihe karşı yeni bir yönelimin başladığı bilinen bir gerçektir. Bu yönelimin temelini ise 16. ve 17. yüzyıllarda atıldığını söylemek gerekir. Çünkü daha önce de ifade ettiğimiz gibi bu yüzyıllarda doğa bilimleri büyük gelişmeler göstermiş ve bu bilimlerin teknik buluşlar yoluyla toplumsal yaşama sağladığı katkılar, özellikle 18. yüzyılda Avrupa toplumlarına bir ilerleme inancı getirmiştir. Öyle ki, Aydınlanmacı insan, doğa kadar toplumun da tam bir ilerleme içinde olduğuna yürekten inanmaktaydı. Bu ilerleme inancı içindeki insanların üyesi oldukları toplumlar ise, aynı sıralarda bir uluslaşma süreci içindeydiler. Ulusal farklılıklar, bireyci hümanizma ve Aydınlanma akımları içinde yeniden yeşertilmiş ve Avrupa toplumları, kendilerini ülkeleri, dilleri, kültürleri ve tarihleri bakımından farklı uluslar olarak görmeye başlamışlardır. Böylece tüm yüzyıla yayılan ilerleme inancı, bir yandan tüm Avrupa uluslarınca paylaşılan bir inanç olurken, öte yandan uluslar, bu inanç altında kendi tarihlerini bir ulusal bilinçle ele almaya başlamışlardır. İşte, doğa kadar toplumların da bir ilerleme içerisinde oldukları inancı, tarihte de bir ilerleme olduğu inancını getirmiştir.¹³

¹³ Doğan Özlem, *Tarih Felsefesi*, Dokuz Eylül Yayınları, İzmir, 1998, s.48-49; Tuncay İmamoğlu, *Modern Batı Düşüncesinin Felsefi Temelleri*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2013, s.52.

Bacon'la başlayan, Descartes, Kant ve Voltaire'le geliştirilen, Hegel, Comte, Darwin ve Marks'ta ise en yüksek düzeye çıkarılan ilerlemecilik, insan bilgisinin giderek gelişeceğini, insanın doğaya egemen olup, evrenin sınırlarına nüfuz edebileceğini dile getirmektedir. İlerleme fikrine derli toplu bir şekilde Kant'ın eserlerinde rastlamak mümkündür. Kant, adalet üzerine kurulmuş ve herkesin maksimum bireysel özgürlüğüne dayanan bir evrensel sivil toplum idealine doğru ilerleyen, tam anlamıyla birleşmiş bir insan ırkı hayal etmektedir. İlerlemeci bakış açısını, güce dayanan ilişkilerin yerini hukuki ilişkilerin alacağı ve bu durumun uluslar arası bir barışı doğuracağı düşüncesiyle ifade eden Kant'tan sonra bu ilerlemecilik fikri, modern düşüncenin en temel özelliklerinden birisi haline gelmiştir.¹⁴ Gordon Marshal'ın "filozofların on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıllarda akıllarını ilerleme fikrine takmış olduklarını söylemek abartı sayılmamalıdır"¹⁵ şeklindeki ifadeleri bunun çok somut bir göstergesidir.

İlerleme düşüncesine kitaplarında yer veren en önemli düşünürlerden birisi A. Comte'dur. İlerleme fikrini Kant'ın evrensel insanlık tarihi görüşünden hareketle oluşturan A. Comte, insanlığın, aklın gelişmesiyle ilerlediğini belirterek, insanlık tarihinin üç evrede ele alınabileceğini vurgulamaktadır.

Comte'a göre, bireyin gelişmesinin de tarihi olan insanlık tarihi ve insan bilgisinin her hali üç evreden geçmiştir. İlki doğal hadiselerin, doğüstü güçlerin eseri olarak kabul edildiği teolojik evredir. Bunu, doğüstü güçler yerine soyut kuvvetlerin doğal hadiselere neden olduğuna inanılan metafizik evre takip etmiştir. Üçüncü evrede ise, hadiselerin biricik idare edici nedenlerini aramak yerine gözlem ve akıl yürütme yardımıyla görünüşün kanunlarını keşfetmeye eğilim oluşmuştur ki Comte bu evreyi de pozitivist dönem olarak değerlendirmektedir. Pozitivist evrede temel amaç,

¹⁴ Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, Paradigma Yayınları, İstanbul, 1999, s.455; Gordon Marshal, *Sosyoloji Sözlüğü*, çev. Osman Akınhay, Derya Kömürcü, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1999, s.335.

¹⁵ Marshal, *Sosyoloji Sözlüğü*, s.335.

bize yararlı olabilecek hadiselerin tespit ve tayin edilmesidir. Comte bu üç hal kanunuyla aynı zamanda bir tarih felsefesi de kurmuş olmaktadır. O bu evreleri gündeme getirerek, insanlığın gelişimini, tarihi evrimin bir neticesi olarak görmektedir. Comte'un bu kuramı kendi zamanında ve daha sonra yoğun eleştirilere maruz kalmış olsa da Batı bilincine yerleşmiştir. Comte'un akılcı, bilimsel ütopyası tam da modernliğin bir modeli olarak görünürlük kazanmıştır.¹⁶ Karl Marx'ın ilerleme kuramı da kaynağını farklı bir felsefi gelenekten almakla birlikte, Comte'un düşüncesinden çokça etkilenmiştir. Marx'ta insan toplumlarının köleci, feodal, kapitalist, sosyalist ve komünist evrelerden geçerek ilerlediğini vurgulamaktadır. Marx komünist evreyi insanlığın ulaşacağı en son aşama olarak görmektedir. Marx'ın bu fikirlerinin arka planında da bir başka ilerlemeci düşünür olan Hegel'in tarih tezi bulunmaktadır.¹⁷

Bilindiği gibi Hegel, ortaya koymuş olduğu soyut tarih kuramıyla ruha ya da tine vurgu yapmakta, ruhun ilerlemesinin başta kendisi olmak üzere, dünyayı mükemmel biçimde kavraması ile mümkün olacağını belirtmektedir.

Şunu vurgulamak gerekir ki, insanlığın bir dizi primitif bilinç evresinden geçerek günümüze kadar gelişip ilerlediği ve bu evrelerin kabilevi, köleci, teokratik ve son olarak da demokratik-eşitlikçi toplumlar şeklinde somut toplumsal örgütlenme biçimlerine tekabül ettiği düşüncesi, yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, modern insan anlayışının ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. Bu anlamda Hegel, çağdaş sosyal bilimin dilini konuşan ilk filozof olarak karşımıza çıkmaktadır. Hegel'e göre insan, somut tarihsel ve toplumsal çevresinin ürünüdür. Hegel, tarihten kaynaklanan çelişkilerin, insan bilincinin gelişmesine katkıda bulunduğunu ve bu çelişkilerin düşünceler düzleminde kendisini gösterdiğini ileri sürmektedir. Ona göre, maddi dünyadaki tüm insan davranışları, daha öncelikli olan bilinç

¹⁶ Şafak Ural, *Pozitivist Felsefe*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1986, s.19-20; Marshal, *Sosyoloji Sözlüğü*, s.336.

¹⁷ İmamoğlu, a.g.e., s.54.

durumunda kendisini göstermektedir.¹⁸ “Dünya tarihi, içeriği özgürlük bilinci olan ilkenin basamak basamak ilerleyişini sergiler”¹⁹ diyen Hegel, tarihin aynı zamanda daha iyiye, daha yetkine doğru bir ilerleyiş olduğunu belirtmektedir. Ona göre, ilerleme, bir bilinç basamaklanışı biçiminde gerçekleşmektedir.²⁰ Mükemmel bir bilince ise rasyonel toplumlarda ulaşılabilir.

İşte Hegel’in bu tarih düşüncesi Marx tarafından ters yüz edilerek, düşüncenin (tinin) maddi olayları belirlediğine değil, tam tersine maddi olayların düşünceye kaynaklık ettiğine vurgu yapılmıştır. Hegel’inki gibi, tarih felsefesinde teleolojik bir çizgiyi takip eden Marx, tarihsel gelişimin yönünün, bilinçli bir şekilde maddi güçler tarafından belirleneceğine ve tüm çelişkileri yok edecek komünist bir ütopyanın başarıyla gerçekleştirilmesiyle birlikte tüm bu çelişkilerin ortadan kalkacağına inanmaktaydı. Karl Marx, bu görüşüyle ilerlemeyi, iktisadi mücadelelerle ilişkilendirerek gerçeklik temeline oturtmaktadır. Marx, bu tarihsel materyalizm kuramının, son noktasına iktisadi yasaların değiştirilemeyen işleyişiyle ulaşılacağını vurgulamaktadır.²¹

Görülüyor ki, modern düşüncenin en önemli özelliği olan ilerlemecilik anlayışı, tarihteki her dönemin daha önceki dönemleri ortadan kaldırdığını, onun eksikliklerini gidererek daha iyiye yöneldiğini vurgulamakta, bilginin birikimselliği sonucunda ortaya çıkan bu ilerlemenin, insanları daha uygar ve daha sağlıklı bir toplum yapacağını ileri sürmektedir.

O halde burada son olarak şunu belirtmek gerekir ki, Modern Batı düşüncesindeki bu ilerlemecilik anlayışı, yukarıdaki görüşlerden de anlaşılabilir gibi, bir yerde sona erdirilmekte ve bu da tarihin sonu olarak ilan edilmektedir. Tarihin sonu ise Batı düşüncesinin ulaştığı en son

¹⁸ Francis Fukuyama, “*Tarihin Sonu mu?*”, çev. Yusuf Kaplan, Tarihin Sonu mu?, derleyen: Mustafa Aydın, Ertan Özensel, Vadi Yayınları, Ankara, 2002, s.23.

¹⁹ George Wilhelm Friedrich Hegel, *Tarihte Akıl*, çev. Önay Sözer, Kabalca Yayınları, İstanbul, 1995, s.152.

²⁰ Hegel, a.g.e., s.147-151.

²¹ Marshal, *Sosyoloji Sözlüğü*, s.336.

noktadır. Bu yüzden Batı düşüncesinin ulaştığı en son nokta en mükemmel olarak adlandırılmakta ve bu da Batı dışı toplumlara bir örnek model olarak sunulmaktadır. Bu yaklaşımı göz önünde bulundurarak diyebiliriz ki Modern Batı düşüncesinin ilerlemeci tarih anlayışı kendi içerisinde yayılmacı anlayışı da barındırmakta, diğer tüm kültürleri de kendi hegemonyası içine almayı istemektedir. Günümüzde çokça tartışılan Samuel P. Huntington'ın "Medeniyetler Çatışması" ile Francis Fukayama'nın "Tarihin Sonu" adlı tezleri bunun açıkça dillendirilmesinden ibarettir.²² Kısaca ifade etmek gerekirse Batı düşüncesindeki bu diyalektik, Batı'nın ulaştığı son merhaleyle bitmektedir. Bu yaklaşım tarzının da bir tutarsızlık ifade ettiği ortadadır. İlerlemeye yönelik olan bu diyalektik gelip batı medeniyetiyle sona ermektedir. Bu da haklı olarak niçin batıda sona ermektedir? Sorusunu sormamıza neden olmaktadır. Bu soru tahlil edildiğinde görülecektir ki Batı düşüncesindeki bu diyalektik tamamen ideolojik olup, diğer kültürlerle yönelik bir üstünlük iddiası taşımaktadır. Mevlana'nın diyalektiği de bir yerde sona ermektedir. Bu sona erim hususunda Mevlana ile Modern diyalektik yöntem uyuşur. Ancak modern diyalektik yöntem bu sona ermenin tarihin belli bir döneminde gerçekleşeceğini söylemekle çelişkiye düşer. Bu süreç neden o zamanda sona ermektedir? Sorusunun cevabı yoktur. Çünkü evrende zıtlıkların varlığı ve çatışma devam etmektedir. Oysa Mevlana bu sürecin kıyametle birlikte sona ereceğini ve diyalektiğin sona erdiği dünyanın ise zıtları barındırmayacak bir dünya olduğunu ileri sürmekle bizce daha tutarlı bir yaklaşım tarzı sergilemektedir.

²² İmamoğlu, a.g.e., s.56.

KAYNAKÇA

- Aydın, Mehmet, *Âlemden Allah'a*, İstanbul 2000.
- Bulaç, Ali, *Postmodern Kaosta Kible Arayışı*, İnkılap Kitabevi, İstanbul 2012.
- Capelle, *Sokrates'ten Önce Felsefe I*, çev. Oğuz Özügül, Kabalıcı yay., İstanbul 1994.
- Cevizci, Ahmet, *Felsefe Sözlüğü*, Paradigma Yayınları, İstanbul 1999.
- Fukuyama, Francis, "*Tarihin Sonu mu?*", çev. Yusuf Kaplan, Tarihin Sonu mu?, derleyen: Mustafa Aydın, Ertan Özensel, Vadi Yayınları, Ankara 2002.
- FriedrichHegel, George Wilhelm, *Tarihte Akıl*, çev. Önay Sözer, Kabalca Yayınları, İstanbul 1995.
- Gökberk, Macit, *Felsefe Tarihi*, İstanbul 1990.
- İmamoğlu, Tuncay, *Modern Batı Düşüncesinin Felsefi Temelleri*, İz Yayıncılık, İstanbul 2013.
- , "Süreklilik ve Değişim Arasında Ahmet Hamdi Tanpınar", *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, Yıl.1, Sayı.4, Ankara 2005.
- Marshal, Gordon, *Sosyoloji Sözlüğü*, çev. Osman Akınhay, Derya Kömürücü, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 1999.
- Mevlana, *Mesnevi I- III-V-VI*, çev. Veled İzbudak, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1988.
- Nietzsche, *Yunanlıların Trajik Çağında Felsefe*, çev. Nusret Hızır, Kabalıcı Yayınları, İstanbul 1992.
- Özlem, Doğan, *Tarih Felsefesi*, Dokuz Eylül Yayınları, İzmir 1998.
- Skirbekk Gunnar, NilsGilje, *Felsefe Tarihi*, çev. Emrullah Akbaş, Şule Mutlu, Üniversite Kitabevi, İstanbul (tarihsiz).
- Ural, Şafak, *Pozitivist Felsefe*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1986
- Vorlander, Karl, *Felsefe Tarihi*, çev. Mehmet İzzet, Orhan Saadeddin, sadeleştiren, Yüksel Kanar, İz yayıncılık, İstanbul 2004.